|| विद्या विनयेन शोभते ||

Mob.: 8669244522

JEEVANDEEP SHAIKSHANIK SANSTHA'S POI'S

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE

(Affiliated to Mumbai University)

Mumbai University Affiliation No. Aff / Recog. /6403 of 2008 dt. 17th Oct. 2008
Govt. of Maharashatra Order No. NGC 2008 / (218 / 08) MS - 3, dt. 16/6/2008

At. Khardi (E), Tal. Shahapur, Dist. Thane Pin 421 601. • Website : www.jsspcollegekhardi.in • Email: jeevandeepkhardi@gmail.com

Ref. : JSSP/ACSCK /____/ Date : ____________

3.3.1.1 Number of research paper published per teacher in journals notified on UGC care list five years

YEAR 2022-23

INDEX

Sr.No	Title of Paper	Name of Author	Department Teacher	Name of Journal	Year Of Publication	ISSN NO.
1	Changing society reality and women in the writings of fiction writers	Asst.Prof. Kailas Kalkate	Marathi	Vidyavarta	2022-23	2349-638X
2	Distribution and Density of Rural Population in Thane District: A Geographical Study	Asst. Prof. Vishal Bhosale	Geography	Educreator research journal	2022-23	2455-0515

Jeevandeep Shaikshanik Sanstha's Arts, Com. & Science College, Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

Principal
Jeevandeep Shaikshanik Sanstha Poi's
Art's, Commerce & Science College Khardi
Khardi, Tal. Shahapur, Dist. Thane 421 601

Scanned with CamScanner

SPECIAL ISSUE No. 105

ISSN 2349-638x
Impact Factor 7.149

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
Email id : aiirjpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com

गेल्या दोन दशकांतील मराठी कथालेखन

Chief Editor
Shri. Pramod Tandale

Executive Editor
Prof. Dr. Sunita Shinde

Co-Editor
Prof. Dr. Ramchandra Kalunkhe

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com...
Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

Sr. No	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
17.	डॉ. ज्ञानेश्वर खिल्लारी प्रा. बाळासाहेब गायके	समकालीन स्त्रीवादी कथालेखन	72
18.	प्रा. सुनिल रामराव काकडे	जागतिकीकरण आणि स्त्रियांचे कथालेखन	76
19.	स्वाती संतोषराव धोजने	नव्वदोत्तर स्त्रीलिखित कथालेखन : काही निरीक्षणे	79
20.	दिपक रायभान कारके	समकालीन दलित कथेतील सामाजिक वास्तव	83
21.	डॉ. गणेश मोहिते	मराठी ग्रामीण कथेतील स्थित्यंतरे	88
22.	डॉ. सखाराम डाखोरे	समकालीन आदिवासी कथा	98
23.	डॉ. सरला गोरे	भटक्या विमुक्तांचे कथात्मलेखन	103
24.	विनोद पांडुरंग सिनकर	बबन शिंदे यांची बालकथा	106
25.	स्वामी दत्तात्रय बोबडे	समकालीन काही ग्रामीण कथालेखक	110
26.	डॉ. लिंगप्पा गुळाले	गेल्या दोन दशकातील लक्ष्यणीय कथालेखक	114
27.	प्रा. डॉ. जनार्दन काटकर	समकालीन कथाकार : सदानंद देशमुख	121
28.	डॉ. प्रवीण घारपुरे	कथाकार सदानंद देशमुख	12
29.	डॉ. बी. जी. श्रीरामे	आसाराम लोमटे : विलक्षण कथालेखक	12
30.	डॉ. रामचंद्र झाडे	आसाराम लोमटे : समकालीन ग्रामवास्तव टिपणारा कथाकार	1
31.	प्रा. डॉ. युवराज धबडगे	समकालीन मराठी दलित कथा	
32.	प्रा. कैलास कळकटे	बदलते समाजवास्तव आणि कथालेखिकांच्या लेखनातील स्त्रीप्रतिमा	
33.	डॉ. ज्ञानेश्वर सखाराम गवळीकर	'भूप' : कथासंग्रहाचा वाङ्मयीन अभ्यास	
34.	डॉ. समिता जाधव	समकालीनत्व आणि पिवळा पिवळा पाचोळा	

बदलते समाजवास्तव आणि कथालेखिकांच्या लेखनातील स्त्रीप्रतिमा

प्रा. कैलास कळकटे
मराठी विभाग प्रमुख
जीवनदीप शैक्षणिक संस्था संचलित
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खर्डी
ता. शहापूर जि. ठाणे

मराठी कथा वाङ्मयाच्या वाटचालीत स्त्रीलेखिकांनी दिलेले योगदानाबद्दल महत्त्वपूर्ण आहे. शांताबाई या लेखिकेने लिहिलेली 'बिचारी आनंदीबाई ' ही पहिली उपलब्ध स्त्रीलेखिकेची कथा तर १९३५ साली लक्ष्मीबाई अभ्यंकर यांचा 'सद्य स्थिती' हा पहिला कथासंग्रह. ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केला तर स्त्री कथालेखिकांच्या लेखनाने शतक पार केले आहे. या शतकभरातील तिच्या कथेने' मराठी कथेला समृध्द केले. प्रारंभीच्या कालखंडात बाळबोध किंवा उपदेशपर असलेली कथा. आता मात्र तिचे खास अनुभव मांडताना दिसत आहे. कारण ही 'तिची' कथा आहे. ह्या 'ती' चं कोणतंही एक विशिष्ट नाव नाही. 'स्त्री' हेच तिची ओळख. आयुष्यभर तिला सोबत फक्त नानाविध दु:खांची ! धर्माच्या नावाखाली तिचा छळ मांडणाऱ्या जाचक परंपरा खंडित झाल्या खऱ्या, पण प्रश्न संपले नाहोत. जगण्याच्या नव्या पद्धतीतून तिच्यासाठी नवे प्रश्न निर्माण होतच राहिले. यातनांचे, पीडेचे प्रकार बदलले पण दु: खाची जात तीच - जीवघेणी ! तिचं शिक्षण, तिचं आर्थिक स्वावलंबन, तिचं कर्तृत्व - सगळं खोटं ! खरं फक्त तिचं 'स्त्री ' असणं. ती अडाणी कामकरी असो अथवा वकील, डॉक्टर, इंजीनियर असो, तिच्या तिच्या स्तरात तिला भेटणारा पुरुष आणि त्याचा समाज तिची छळणूक करीतच राहिला. स्त्रीच्या जगण्याचा गेल्या शंभर वर्षांचा हा साहित्यिक इतिहास म्हणजे खरं तर प्रत्येकीची कथा."१ कारण प्रत्येक लेखिकेने आपल्या अनुभव विश्वाच्या माध्यामातून मराठी कथेला समृध्द केले. कथालेखिकांच्या स्त्रीप्रतिमा अतिशय आशयगर्भ आहेत. त्यामुळेच समकालीन कथालेखिकांच्या लेखनातील स्त्री प्रतिमा व त्यातून व्यक्त झाले स्त्री जीवन यांचा शोध प्रस्तूत लेखातून घेतला जाणार आहे. हा शोध घेत असताना पुढीलप्रमाणे निवडक समकालीन कथालेखिकांच्या कथा अभ्यासासाठी निवडलेल्या आहेत. कमल देसाई (रंग),सानिया (एक पाऊल पुढे !), गौरी देशपांडे (आता कुठं जाशील टोळंभट्टा ?), उर्मिला पवार(शल्य), प्रिया तेंडुलकर (नवा गडी), मेघना पेठे (कॉलनी).

कमल देसाई यांच्या रंग या कथात्रयी मधून भेटणारी सुमित्रा जोशी ही नोकरी करते. वडील वारल्याच्या नंतर संपुर्ण घरादाराची जबाबदारी तिने उचलेली आहे. ही प्रतिमा स्वत्व जपणारी आहे. "रंग या कथात्रयीत कमल देसाई यांनी एकाच व्यक्तीमत्वातील व्दिधाभावाचा ताण कथानिष्ठ केला आहे. या कथेतील सुमित्रा आपल्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर घरातल्या कर्तेपणाची जबाबदारी स्वीकारणे. ही जबाबदारी तिच्या इतकी अंगवळणी पडते की चहू अंगांनी उसळून येणारे सारे रंग उडून जातात. आयुष्याशी तडजोड करून सुमित्रा एक वेगळाच मुखवटा धारण करते. नाकावर बोट ठेवून तिच्यात वावरणाऱ्या या वेगळ्या सुमित्रेने तिला खाऊन टाकले आहे.या वेगळ्या सुमित्रेचा खरी सुमित्रा चमत्कारिक तऱ्हेने द्वेष करते. सुमित्रेला आपल्यातल्या स्वच्छ नितळ अशा मुखवट्यापलीकडच्या ' ती ' ला शोधून काढायचे असते."२ केशव साठे, अण्णा मामा इ. व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून ती स्वत ला शोधत जाते. जगण्याविषयीच्या तिच्या काही धारणा आहेत. परिस्थितीने तिला खूप काही शिकवले आहे. माणसांच्या मुखवट्या मागे लपलेले खरे चेहरे तिला त्रासदायक वाटतात त्याबरोबरच लग्न व्यवस्थेविषयीची चीड आहे.

"तुझ्या बहिणीचं लग्न झालं आहे. निदान आता तरी तू विचार करावास."
"पुन्हा नव्यानं मला आता कशालाही सुरूवात करायची नाही.विश्रांती हवी आहे मला."
"तुला विश्रांती मिळावी म्हणूनच बोलतो आहे मी!"
" एखाद्या कादंबरीचा शेवट करायला हे वाक्य बरं आहे.[illegible] विश्रांती नव्हे.फक्त दगदग आहे."३

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts,Com.& Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

(Special Issue No.105) ISSN 2349-638x Impact Factor 7.149

अपरिहार्य नैसर्गिकतेने. मनाचे कौमार्य वगैरे काही गाइयात नव्हते. शरीराचे हाल, नही ताइलाज म्हणून स्त्रिला ही पुरुषाप्रमाणे शरीराची गरज आहे. तिला ही कोणत्याही पाशात न अडकता ही गरज पूर्ण करावी वाटते. ती ही गरज [illegible] आकर्षणातून व्यक्त केली आहे. या बरोबरच एकटेपणाचे दु:खही व्यक्त केले आहे.

कथालेखिकांच्या स्त्रीप्रतिमा ठळक वैशिष्ट्ये :

१) उच्च शिक्षीत स्त्रीप्रतिमा, २) द्विधा मनस्थिती दिसून येते. ३) स्वावलंबी तसेच , निर्भय,
४) लग्न व्यवस्था, वैधव्य, घटस्फोट याकडे बघण्याचा स्वतंत्र दृष्टिकोन, ५) लग्नसंस्थेसंबंधीची बंडखोरी भूमिका,
६) सांसारिकेतेपलिकडचे संबंध, ७) शारिरिक संबंधाकडे गरज म्हणून बघण्याची भूमिका,
८) दडपलेल्या भावजीवनाचे ठळक प्रतिबिंब, ९) जगण्याविषयीचा ठामपणा.

या सारखी अनेक वैशिष्ट्ये नोंदविता येतील.

संदर्भ:

१) आठवलेकर मंगला, प्रस्तावना, तिची कथा ,आवृत्ती तिसरी ऑगस्ट २००९ पृ.१ ,राजहंस प्रकाशन,पुणे
२) वरखेडे मंगला,स्त्रीयांचे कथालेखन ,दु .आवृत्ती २००५,पृ१८३., साकेत प्रकाशन ,औरंगाबाद
३) आठवलेकर मंगला, संपादन तिची कथा ,आवृत्ती तिसरी ऑगस्ट २००९ पृ.३ ,राजहंस प्रकाशन,पुणे
४) उनि पृ १३८
५) उनि पृ १४१
६) उनि पृ १४३
७) उनि पृ १६३

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts,Com,& Science College ★ Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

Scanned with CamScanner

ISSN: P-2455-0515
E-2394-8450

OPEN ACCESS

Educreator Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

"Population, Society, Development and Environmental Sustainability"

Volume–IX, Special Issues–I
March– April 2022
SJIF Impact Factor: 7.717

Chief Editors
Dr. Deepak S. Narkhede
Dr. Rajendra D. Parmar

Shaikshnik Sanstha's Arts, Com. & Scien...
Khardi,
Tal Shahapur,
Dist. Thane,

Scanned with CamScanner

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

OPEN ACCESS

erj

EDUCREATOR RESEARCH JOURNAL

A PEER REVIEWED REFERRED JOURNAL

"Population, Society, Development and Environmental Sustainability"

VOLUME-IX, SPECIAL ISSUES-I
MARCH- APRIL 2022
SJIF IMPACT FACTOR: 7.717

CHIEF EDITORS
DR. DEEPAK S. NARKHEDE
DR. RAJENDRA D. PARMAR

Khardi, Tal Shahapur, Dist. Thane, 421 601

Scanned with CamScanner

35	*Preparation of Mixed Ligand Complexes of Lanthanide Metal, their Characterization and Antibacterial Study* **Digambar K. Patil & Jitendra M. Pawara**	183
36	*Extrapolating Data By Using Polynomials: A Case Study on Panvel Tahsil Population* **Sagar Lahanu Khairnar**	188
37	*Role of Vloggers in Enhancing Environmental Awareness and Sustainability – A Case Study of Sindhudurg District of Maharashtra* **Mr. Shivaji Vishnu Naik**	194
38	*Analysis of Local Perceptions about Tourism Activity: A Case of Kangra District in Himachal Pradesh* **Ms. Neetu Sharma & Dr. Savitsmita Vilasrao Chawan**	199
39	*Surface Runoff Estimation of Amravati River Basin Using Integrated SCS-CN, RS And GIS Techniques* **Dr. Satish P. Patil**	207
40	*Rivers - Lifelines For Economic Growth* **Mr. Haribhau Sama Kharat**	216
41	*A Study of Saltpans in Mira-Bhayandar City* **Lekha Thakar & Dr. Moushumi Datta**	220
42	*Physico-Chemical Investigation of Drinking Water Samples of Adjacent Villages of Panvel* **V.S. Kamble, B.D. Aghav, J.M.Pawara & S.T. Salunkhe**	230
43	*Awareness about Aquaponics and its Social, Economic and Environmental Benefits and Demand in Coming Times* **Mrs. Sneha, T. Bandal, & Mrs. Michel Jancy Arul Kumar**	235
44	*A Study the Impact of Effective Customer Relationship Management Adopted by Banking Industry* **Dr. Vinod Chandwani**	241
45	*Assessment of Maps as a Means of Educational Tool for Environmental Awareness* **Mr. D. D. Bombe**	246
46	*Opportunities and Status of Tourism Activity in Junnar Tehsil for Rural Upliftment* **Mr. D. D. Bombe & Dr. Prakash Dongre**	251
47	*Urabanisation and Micro Climate-Case Study of Pune* **Dr. Prakash Dongre & Miss. Mewada Yamini B.**	259
48	*Synthesis and Characterization of Some Ternary cerium (III) Complexes with 1, 5-dimethyl-2-phenyl-4 [(2-thienylmethylene) amino]-1, 2-dihydro-3H-pyrazol-3-one Schiff Base and Heterocyclic Ligands* **B.D. Aghav**	267
49	ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे वितरण आणि घनता: एक भौगोलीक अभ्यास **प्रा. विशाल संपत भोसले & डॉ. राजेंद्र ओंकार परमार**	273
50	आधुनिक काळातील सेंद्रिय आणि रासायनिक शेतीचा अभ्यास **डॉ. अनिल निवृत्ती शिंदे**	278

Sanstha's Arts, Com. & Sc. College Khardi, 421 601 Jeevandeep

Scanned with CamScanner

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

OPEN ACCESS

Educreator Research Journal
A Peer Reviewed Referred Journal

Volume–IX, Special Issues–I
March – April 2022

Original Research Article

ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे वितरण आणि घनता: एक भौगोलीक अभ्यास

*प्रा. विशाल संपत भोसले & ** डॉ. राजेंद्र ओंकार परमार

* जीवनदीप महाविद्यालय, खर्डी, ता. शहापूर, जिल्हा ठाणे, महाराष्ट्र.

** भूगोल विभाग, चांगु काना ठाकूर आर्टस् कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज ,न्यू पनवेल, रायगड, महाराष्ट्र.

सारांश :
ग्रामीण लोकसंख्या हा नागरीकरण प्रक्रयेतील अविभाज्य भाग आहे. ग्रामीण प्रदेशाचे अनुकूल घटकांच्या उपलब्धतेमुळे विकसित नगरात, नगराचे
शहरात व शहराचे महानगरात रूपांतर होते. नागरीकरणाची प्रक्रिया हि खेड्यापासूनच सुरु होते. त्यामुळे ग्रामीण प्रदेशाच्या विकास प्रक्रियेत ग्रामीण
भागातील लोकसंख्या, लोकसंख्येचे वितरण व घणता यांना फार महत्व आहे. परंतु सर्वच ग्रामीण प्रदेशाचे शहरात रूपांतरण होतेच असे नाही.
प्रदेशातील भौगोलीक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय घटकांचा नागरीकरण प्रक्रियेवर मोठा प्रभाव पडतो. यातही भौगिलीक घटक हे तुलनेने जास्त
प्रभावी ठरतात. देशातील अशी अनेक उदाहरणे देता येतील कि ज्या प्रदेशात भौगोलीक घटकाच्या परिणाम स्वरूपी आजही ते प्रदेश ग्रामीण प्रदेश
म्हणून ओळखले जातात. ठाणे जिल्हा हे त्याचे उत्तम उदाहरण होय. फार मोठा प्राचीन इतिहास, अमूल्य सांस्कृतिक वारसा, मुंबई उपनगरीय विभाग,
आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या देशपातळीवर महत्व अशा अनेक अनुकूल बाजू असूनही आजही हा जिल्हा ग्रामीण आदिवासी विभाग
म्हणूनच ओळखला जातो. जिल्ह्यातील सात तालुक्यांपैकी ठाणे व उल्हास नगर पूर्णतः शहरी, कल्याण, भिवंडी, अंबरनाथ हे तुलनेने कमी ग्रामीण
लोकवस्ती असलेले विकसित प्रदेश तर शहापूर, मुरबाड हे जवळपास पूर्णतः ग्रामीण लोकवस्ती असलेले प्रदेश आहेत.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

मुंबई, पुणे व नाशिक या सारख्या विकसित प्रदेशांपासून अगदी काही तासांच्या अंतरावर असलेल्या ठाणे जिल्ह्यात आढळणारी हि विषमता विचार करण्यास भाग पाडणारी आहे. या विषमतेची कारणे अभ्यासली असता प्रदेशाचे भौगोलीक स्थान, सह्याद्री पर्वत श्रेणींचा उतार, उंच-सखल पठारी प्रदेश, अरबी समुद्र किनारा, खाडी प्रदेश अशा वैविध्यपूर्ण प्राकृतिक रचनेमुळे प्रदेशात ग्रामीण वसाहतींच्या विकासावर अर्थात नागरीकरण प्रक्रियेवर मोठा परिणाम झालेला आढळतो. ठाणे जिल्ह्यातील सण 1991 ते 2011 या दोन दशकातील लोकसंख्या विषयक आकडेवारीच्या अध्ययनावरून हि बाब विशेषतः ग्रामीण लोकसंख्येच्या संदर्भात मुख्यत्वेकरून स्पष्ट होते. असे असले तरी 2011 नंतरच्या दशकात या स्थतीत बदल होत असल्याचे दिसून येते. उपनगरीय प्रदेशांचे वाढते महत्व, नवनवीन विकास प्रकल्प, राजकीय इच्छाशक्ती अशा अनेक अनुकूल बाबींमुळे वर्तमान काळात प्रदेशातील नागरीकरणाचा वेग वाढलेला आढळतो.

प्रस्तावना :

ठाणे महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्वपूर्ण जिल्हा. फार मोठा ऐतिहासीक वारसा ठाणे जिल्ह्यास लाभला आहे. इटालियन प्रवासी मार्को पोलोने 1290 मध्ये ठाण्याला भेट दिली होती. पोर्तुगीज ठाण्यात 1530 मध्ये आले आणि त्यांनी शहरावर 1739 पर्यंत सुमारे 200 वर्षे राज्य केले. मराठ्यांनी शहरावर 1739 ते 1784 राज्य केले. 1784 पासून स्वातंत्र्यापर्यंत शहर इंग्रजांच्या ताब्यात होते. ब्रिटिश काळात एक व्यापारी बंदर, मिठागर व प्रशासकीय प्रदेश म्हणून जिल्ह्यास महत्व होते. देशातील पहिली रेल्वे 1853 मध्ये मुंबई (बोरीबंदर) ते ठाणे या दोन स्थानकादर्म्यान सुरु झाली होती. त्यामुळे प्राचीन काळापासूनच ठाणे जिल्ह्यास आर्थिक दृष्ट्या फार महत्व होते. मुंबई, नाशिक व पुणे या सारख्या विकसित प्रदेशांच्या

Jeevandeep Shaikshnik Sanstha's Arts, Commerce & Science College
Khardi,
Tal Shahapur,
Dist. Thane,
421 601

Scanned with CamScanner

सानिध्यामुळे जिल्ह्याचे महत्व आणखीनच वाढते. सामाजिक -सांस्कृतिक दृष्ट्या ठाणे जिल्ह्यात मोठी कमालीची विविधता आढळते. वारली कातकरी, आग्री, भिल्ल, पारधी, महादेव कोळी अशा अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण सामाजिक सांस्कृतिक वारसा असलेल्या आदिम जमाती या जिल्ह्यात मोठ्या संख्येने आढळतात. भादसा, तानसा, वैतरणा या सारखी मोठी धरणे, पवई, तुळशी व विहार यासारखे महत्वपूर्ण तलाव, तानसा, वैतरणा अभयारण्य, संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान यामुळे जिल्यास विशेष आकर्षण आहे. या खेरीज माहुली गड, दुर्गाडी किल्ला, हाजी मलंग गड, टिटवाळा मंदिर, शिव शंकर मंदिर, माणस मंदिर, वज्रेश्वरी व माळशेज घाट या सारख्या प्रेक्षणीय स्थळांमुळे पर्यटक या ठिकाणी मोठ्यासंख्येने आकर्षित होतात. मुंबई उपनगरीय विभाग म्हणून वर्तमान काळात ठाणे जिल्ह्यास ओळखले जाते. आज आर्थिक सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व प्रशकीय अशा सर्वच बाबतीत जिल्ह्यास विशेष दर्जा प्राप्त झाला आहे. परंतु असे असले तरी आजही या जिल्यातील ग्रामीण भागाचा हवा तसा विकास झालेला आढळत नाही. आजही हा जिल्हा ग्रामीण आदिवासी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. अशातच ग्रामीण लोकसंख्येचे वितरण असमान पद्धतीने झालेले आढळते. जिल्यातील काही प्रदेश पूर्ण अथवा अंशतः शहरी व काही प्रदेश हे पूर्णतः ग्रामीण असलेले आढळतात. या असमान नागरीकरणाचा, प्रदेशातील ग्रामीण लोकसंख्येच्या असमान घनतेचा, त्यामागील कारणे शोधण्याचा प्रयत्न सदर प्रबंधात केला आहे. जो भविष्यकालीन नियोजन, संतुलित प्रादेशिक विकास या दृष्टीने उपयुक्त ठरू शकतो.

अध्ययन क्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्याच्या पश्चिम भागात उत्तर कोकण किनारपट्टीजवळ ठाणे जिल्ह्याचे स्थान आहे. जिल्ह्याचा विस्तार 72°45' आणि 73°48' पूर्व रेखावृत्त व 18°42' आणि 20°20' उत्तर अक्षवृत्त या दर्म्यान आहे. जिल्ह्याच्या पूर्वेस सहयाद्रीच्या पर्वत रांगा व पश्चिमेस अरबी समुद्राचा किनारी प्रदेश आहे. ठाणे जिल्ह्यास सुमारे 113 किमी चा समुद्र किनारा लाभला आहे. जिल्ह्याचा पूर्व-पश्चिम विस्तार 100 किमी व उत्तर-दक्षिण विस्तार 140 किमी आहे. ठाणे जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे 4214 चौ. कि.मी. असून हे क्षेत्रफळ राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या 1.37 टक्के आहे. क्षेत्रफळाच्या बाबतीत जिल्ह्याचा राज्यात 33 वा क्रमांक लागतो.

सन 2014 मध्ये ठाणे जिल्ह्याचे विभाजन होऊन पालघर हा स्वतंत्र जिल्हा अस्तित्वात आला. या विभाजनानूसार ठाणे जिल्ह्यात एकूण 07 तालुक्यांचा समावेष होतो. ज्यात ठाणे शहर, कल्याण, भिवंडी, उल्हासनगर, शहापूर, मुरबाड, अंबरनाथ यांचा समावेश होतो. जिल्हयातील ठाणे व उल्हासनगर हे दोन तालुके पूर्णपणे शहरी आहेत तर कल्याण, भिवंडी व अंबरनाथ हे तालुके तुलनात्मकदृष्ट्या विकसित आहेत. ठाणे जिल्ह्याच्या वायव्य व उत्तर भागात पालघर, ईशान्येस नाशिक, पूर्वेस अहमदनगर, आग्नेयेस पुणे, दक्षिणेस रायगड, नैऋत्य व पश्चिमेस मुंबई तसेच अरबी समुद्र किनारा व खाडी प्रदेशाचा समावेश होतो. ठाणे जिल्ह्यातील वैतरणा आणि उल्हास या दोन महत्वाच्या नद्या असून तानसा, भातसा, पिंजाळ, दहेरजा, सूर्या, बारवी व काळू या प्रदेशातील इतर महत्वाच्या नद्या व उपनद्या आहेत.

जिल्हयाचे हवामान सर्वसाधारणपणे सम असून सागर किनारी व किनारपट्टीच्या नजीक उष्ण व दमट आहे. किनारपट्टीतील ठाणे शहरात हवामान उष्ण आहे. याउलट पूर्वेकडील सहयाद्री पर्वत रांगांच्या उतारावर पायथ्याच्या सपाटीला प्रदेशातील हवामान तुलनेने कमी उष्ण आहे. पर्जन्यमानाचा विचार केला असता कोकणपट्टीतील अतिपर्जन्य प्रदेशामध्ये ठाणे जिल्हयाचा समावेश होतो. अधिक पर्जन्यमानामुळे जिल्यात भाताचे पीक सर्वाधिक घेतले जाते. या शिवाय मका, नाचणी, वरी, भेंडी, मिरची इत्यादी पिके देखील मोठ्याप्रमाणावर घेतली जातात.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे वितरण व घनता यात झालेले बदल अभ्यासणे.

माहिती संकलन आणि संशोधन पद्धती :

"ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे वितरण व घणता: एक भौगोलीक अभ्यास" या संशोधन विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी प्रामुख्याने द्वितीय माहिती स्रोतांचा वापर केला आहे. भारतीय जनगणना, ठाणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, शासकीय आकडेवारी व विविध शासकीय संकेत स्थळांचा उपयोग केला आहे. विस्तृत विश्लेषणा करीता नकाशास्त्रीय तंत्रांचा देखील अवलंब केला आहे.

Scanned with CamScanner

*प्रा. विशाल संपत भोसले & ** डॉ. राजेंद्र ओंकार परमार, *(2022)*. ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे वितरण आणि घनता: एक भौगोलीक अभ्यास, *ERJ-Vol IX, Special Issue- I, March - April - 2022, 273-277.*

विषय विवेचन :

ठाणे जिल्ह्यातील सन 1991 ते 2011 या दोन दशकातील ग्रामीण लोकसंख्येचा विचार केला असता अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण तथ्य समोर येतात. सन 19991 ते 2011 या दोन दशकात जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येत 429728 ने वाढ झालेली आढळते. 1991 मध्ये जिल्ह्यातील ठाणे तालुक्यात ग्रामीण लोकसंख्या 0.8% होती. सन 2001 मध्ये तालुक्यत ग्रामीण लोकसंख्येत 0.0% वाढ तर 2011 मध्ये पुन्हा 0.4% ने वाढ झालेली आढळते. 2011 च्या जनगणनेनुसार ठाण्यात सुमारे 14 गावांचा समावेश आहे. मुंबई शहरापासून समीपकता, सपाट-समतल भूप्रदेश, वाहतूक व दळण वळणाचे जाळे, औद्योगिकीकरण आशा अनेक कारणांमुळे प्रदेशात नागरीकरण जलद झाल्याचे आढळते. उल्हासनगर तालुक्यत 1991 पासून 2011 पर्यंत ग्रामीण लोकसंख्येच्या टक्केवारीत 0.0% वाढ झालेली आढळते. अनुकूल भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थितीमुळे हा प्रदेश पूर्णतः नागरी राहिलेले आहे.

जिल्ह्यातील कल्याण, भिवंडी, अंबरनाथ या प्रदेशांमध्ये ठाणे व उल्हास नगरच्या तुलनेत ग्रामीण लोकसंख्येत मोठी तफावत आढळते. उपलब्ध आकडेवारीनुसार कल्याण तालुक्यत सन 1991 मध्ये ग्रामीण लोकसंख्या 4.3% होती. सन 2001 मध्ये 6.5% व 2011 मध्ये 18.1% ने वाढ पहावयास मिळते. 2011 च्या जनगणनेनुसार कल्याण मध्ये सुमारे 85 गावांचा समावेश असून सुमारे 18.1% ने ग्रामीण लोकसंख्येत वाढ झालेली आढळते. भिवंडीमध्ये 210 गावे व 24.3% ने ग्रामीण लोकसंख्येत वाढ झालेली आढळते. तर अंबरनाथमध्ये 71 गावांचा समावेश असून सुमारे 22.1% ने ग्रामीण लोकसंख्येत वाढ झालेली आढळते. ठाणे शहर समीपकता व उपनगरीय विभाग यामुळे य तिन्ही तालुक्यात काही प्राकृतिक अडथळे वगळता नागरीकरनाची प्रक्रिया गतीने सुरू असल्याचे आढळते.

ठाणे जिल्ह्यातील शहापूर व मुरबाड हे तालुके प्रामुख्याने ग्रामीण प्रदेश म्हणून ओळखले जातात. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार शहापूर मध्ये सुमारे 221 गावांचा तर मुरबाड मध्ये 206 गावांचा समावेश आहे. 1991 मध्ये शहापूर तालुक्यातील ग्रामीण लोकसंख्या 95.8% होती. सन 2001 मध्ये 84.8% व 2011 मध्ये 77.5% पहावयास मिळते. मुरबाड तालुक्यत सन 1991 मध्ये 91.8%, सन 2001 मध्ये 90.7% व 2011 मध्ये 90.2% पहावयास मिळते. या आकडेवारी वरून असे लक्षात येते की, गेल्या काही दशकांपासून या दोन प्रदेशातील ग्रामीण लोकसंख्येत घट होत असून नागरीकरणात वाढ होत आहे. परंतु ही वाढ हव्या तेवढ्या वेगाने होताना दिसत नाही. उंच सखल भूप्रदेश, नदी खोऱ्याचे विस्तृत जाळे, घनदाट अरण्ये, मुख्य शहरी प्रदेशांपासून अलिप्तता अशा अनेक कारणांमुळे हे दोन्ही प्रदेश ग्रामीण राहिलेले आहेत.

तक्ता -01 : दोन दशकातील ग्रामीण लोकसंख्येतील तफावत : 1991 - 2011

अ. क्र.	तालुका	लोकसंख्या									दोन दशकातील ग्रामीण लोकसंख्येतील तफावत टक्केवारी 1991 - 2011		
		1991			2001			2011			1991	2001	2011
		एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	ठाणे	12,97,441	10723	1286718	2486941	0	2486941	3787036	15623	3771413	0.8	0.0	0.4
2	भिवंडी	626056	224645	401411	945582	269153	676429	1141386	277646	863740	35.9	28.5	24.3
3	शहापूर	219227	210020	9207	273304	231741	41563	314103	243393	70710	95.8	84.8	77.5
4	कल्याण	1060368	45811	1014557	1276614	83102	1193512	1565417	283192	1282225	4.3	6.5	18.1
5	उल्हासनगर	369077	0	369077	473731	0	473731	506098	0	506098	0.0	0.0	0.0
6	अंबरनाथ	62282	62282	0	366501	64749	301752	565340	125011	440329	100.0	17.7	22.1
7	मुरबाड	145533	133583	11950	170267	154446	[illegible]	[illegible]	171927	18725	91.8	90.7	90.2
	एकूण	3779984	687064	3092920	5992940	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6953240	18.2	13.4	13.8

स्रोत : जिल्हा जनगणना पुस्तिका, ठाणे जिल्हा - 191, 2001, 2011.

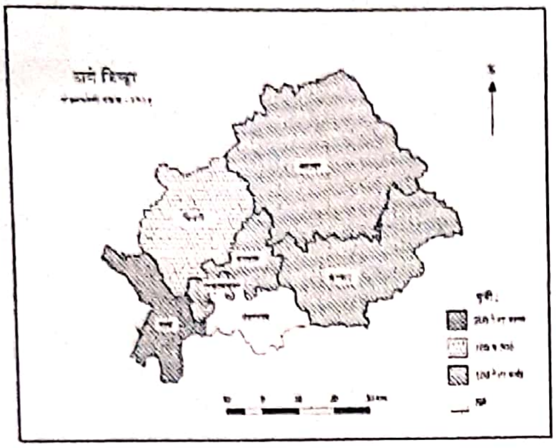

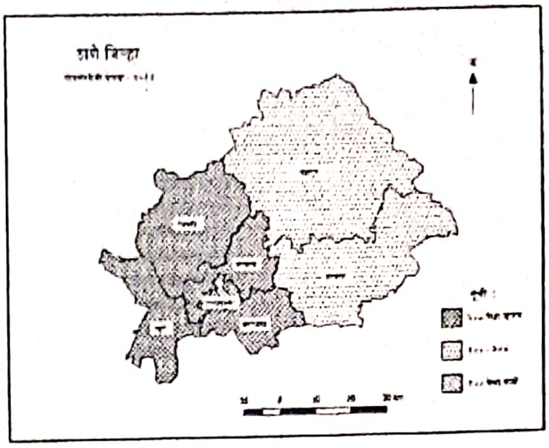

आकृती क्र. 1 : ठाणे जिल्हा लोकसंख्येची घनता

ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येच्या घणतेचा विचार केला असता 2011 च्या जनगणनेनुसार कल्याण तालुक्यात सर्वात जास्त म्हणजे प्रती चौ.की.मी. ला 1162 ग्रामीण लोकसंख्या आढळते. या ठिकाणी मर्यादित क्षेत्रफळावार ग्रामीण लोकसंख्या केंद्रित झालेली आहे. सुमारे 23.26 चौ.की.मी. क्षेत्रफळ ग्रामीण लोकसंख्येने व्यापले आहे. सामान्यतः समुद्र किनारी प्रदेशात, सुपीक जमीनिंच्या व अरण्यांच्या प्रदेशात ग्रामीण लोकसंख्या केंद्रित झालेली आढळते. जिल्ह्यात सर्वात कमी ग्रामीण लोकसंख्येची घणता शहापूर तालुक्यात म्हणजेच सुमारे 153 प्रती चौ.की.मी. इतकी आढळते. या ठिकाणी विस्तृत प्रदेश म्हणजेच सुमारे 1587.23 चौ.की.मी. क्षेत्रफळ ग्रामीण लोकसंख्येने व्यापले असून देखील प्राकृतिक अडथळयांच्या प्रभावामुळे ग्रामीण लोकसंख्या विखुरलेल्या स्वरूपात आढळते. सुपीक दऱ्या – खोऱ्यानच्या प्रदेशात कृषि गावे, गवताळ कुरणांच्या प्रदेशात पशुपालन करणारी गावे, घनदाट जंगलांच्या प्रदेशात लाकुडतोड, वणसंकलन करणारी व आदिम जमातींची लहान लहान खेडी विखुरलेल्या स्वरूपात आढळतात. हीच परिस्थिति मुरबाड तालुक्यात पहावयास मिळते. या ठिकाणी देखील विस्तृत प्रदेशात विखुरलेल्या स्वरूपात ग्रामीण लोकसंख्येची घणता प्रती चौ.की.मी. ला 176 इतकी आढळते.

गेल्या 20 वर्षाचा विचार केला असता ग्रामीण लोकसंख्येत सर्वाधिक वृद्धी कल्याण तालुक्यात झाली असून सुमारे 1010 इतकी पहावयास मिळते, या नंतर ठाणे तालुक्यत 631, भिवंडी तालुक्यत 134, मुरबाड तालुक्यात 28 व शहापूर तालुक्यात 17 ने वृद्धी झालेली पहावयास मिळते. वाहतूक व दळण वळणाच्या सुविधा, रोजगार, शहरी प्रदेशातील अपुऱ्या जागेला पर्याय, जागेच्या कमी किमती व इतर अनुकूल परिस्थितींमुळे या प्रदेशत नागरीकरण वाढल्याचे दिसून येते. मुरबाड व शहापूर तालुक्यत मात्र प्रतिकूल भौगोलिक परिस्थितिमुळे लोकसंख्येची घणता प्रती चौ.की.मी. ला अत्यल्प आढळते. उल्हासनगर हा ठाणे जिल्ह्यातील एकमेव असा प्रदेश आहे की जेथे ग्रामीण लोकसंख्या जवळपास शून्य आहे.

तक्ता-02 : ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येची घणता आणि वृद्धी

(प्रती चौ. की. मी.)

अ. क्र.	तालुका	*क्षेत्र चौ. कीमी	वर्ष 1991 घणता	वर्ष 2011 घणता	20 वर्षातील वृद्धी
1	ठाणे	23.26	41	672	631
2	भिवंडी	617.42	316	450	134
3	शहापूर	1587.23	136	153	17
4	कल्याण	243.64	152	1162	1010
5	उल्हासनगर	0	191	0	0
6	अंबरनाथ	236.71	NA	528	
7	मुरबाड	976.89	148	176	28

निष्कर्ष :

ठाणे जिल्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे अध्ययन केले असता अनेक निष्कर्ष समोर येतात. त्यातील काही महत्वाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे :

ठाणे जिल्ह्यात ग्रामीण लोकडंख्येचे वितरण असमान झालेले आढळते. प्रामुख्याने शहापूर व मुरबाड हे पूर्णतः ग्रामीण प्रदेश आहेत. या तालुक्यांना लाभलेले भौगोलीक स्थान व प्राकृतिक रचना याचा प्रदेशाच्या विकासावर मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. साह्याद्री पर्वत रांगा, उंच-सखल भूपृष्ठ, घाट माथा अथवा पायथ्यालगतचा प्रदेश, विस्तृत दऱ्याखोऱ्यांचा प्रदेश व जंगल अशा प्राकृतिक अडथळ्यांमुळे हे प्रदेश विकसित प्रदेशांपासून विभक्त राहिले आहेत. अशातच वाहतूक मार्ग, वाहतूक साधने, दळण वळणाची साधने, कारखानदारीचा अभाव, अकुशल मजूरवर्ग अशा अनेक कारणांमुळे या प्रदेशातील नागरीकरणाची प्रक्रिया फार मंद गतीने सुरू असल्याचे आढळते. या उलट ठाणे व उल्हासनगर हे तालुके पूर्णतः शहरी आहेत. या ठिकाणी जलद नागरीकरण प्रक्रियेमुळे शहरी लोकसंख्या मोठ्याप्रमानवर आढळते. सपाट भूपृष्ठ, उष्ण-दमट हवामान, सागर किनारी बंदर प्रदेश, व्यापारी खाडी प्रदेश, मुंबई शहराशी समीपता, औद्योगिकीकरण, वाहतूक मार्ग व साधनांचे विस्तृत जाळे, दळण-वळण क्षेत्राचा विकास, कुशल व अर्धकुशल लोकसंख्येची उपलब्धता तसेच लोकसंख्येतील सामाजिक-सांस्कृतिक विविधता अशा अनेक अनुकूल घटकांमुळे या प्रदेशाचा विकास झपाट्याने झालेला आढळतो. तर जिल्ह्यातील कल्याण, भिवंडी व अंबरनाथ हे जिल्यातील शहरी व ग्रामीण भागातील संक्रम प्रदेश म्हणून भूमिका बजावतात. या प्रदेशात मर्यादित प्रतिकूल व अनुकूल घटकांमुळे लोकसंख्यचे वितरण असमान झालेले आहे प्रदेश अर्ध नागरी वा अर्ध ग्रामीण स्वरूपाचा आढळतो. मुंबई, ठाणे या सारखी शारी व शहापूर, मुरबाड सारख्या ग्रामीण प्रदेशांच्या दरम्यान स्थान असल्याने शहरी व ग्रामीण अशी दोन्ही वैशिष्ट्ये या प्रदेश आढळतात. अलीकडील काळात मात्र शहरातील वाढत्या नागरी करणाला पर्याय म्हणून या प्रदेशांचे महत्व वाढत आहे. परिणामी या प्रदेशात नागरी करणाचा वेग वाढ आहे व ग्रामीण लोकसंख्येचे नागरी लोकसंख्येत रूपांतरण होत आहे. मात्र शहापूर व मुरबाड या सारख्या मुख्य शहरी प्रदेशांपासून दूर अंतरावर असलेल्या प्रदेशात आजही हवा तसा विकास झालेला आढळत नाही. या मागील जी विविध कारणे आहेत त्यात प्रामुख्याने भौगोलिक घटकांचा अडथळा अथवा होणारा परिणाम फार प्रभावी असल्याचे आढते. आधुनिक तंत्रज्ञान, वाहतूक व दळण-वळणाचे जाळे, औद्योगिकीकरण, पर्यटन व सामाजिक, सांस्कृतिक विकास, राजकीय व प्रशासनिक महत्वकांक्षा या सारख्या माध्यमातून ठाणे जिल्ह्यातील नागरीकरणाचा वेग वाढवला जाऊ शकतो. परिणामी जिल्ह्यातील असमान विकास व लोकसंख्येचे असमान वितरण काही प्रमाणात दूर करता येऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

Chandana R.C. (2001)"Geography of population." New Delhi: Kalyani Publication

कुलकर्णी के. जी. (1983) "सांगली जिल्हा : ग्रामीण वासहतींचा अभ्यास", अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध शिवाजी विद्यापीठात, कोल्हापूर.

खातीब के. ऐ. "लोकसंख्या भूगोल" प्रथम आवृत्ती - जून 2011, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद

शिंदे अनिल (2006) "रायगड जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा भौगोलिक अभ्यास", महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र संशोधन पत्रिका, पुणे, pp 19-28

जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन, ठाणे जिल्हा

भारतीय जनगणना पुस्तिका – 1991, 2021, 2011

http:/www.censusindia.co.in

http://www.thane.nic.in

https://shodhganga.inflibnet.ac.in

Cite This Article:

***प्रा. विशाल संपत भोसले & ** डॉ. राजेंद्र ओंकार परमार,** (2022). **ठाणे जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे वितरण आणि घनता: एक भौगोलीक अभ्यास,** *Educreator Research Journal IX (Special Issues - I), March –April, 273-277.*

Shahaji Sawant Arts Com. & ... College, Kharda, Tal Shahapur